

Transformacija podravskog sela Hlebine u prepoznatljivo središte hrvatske naivne umjetnosti

PATRICIJA ANDRAŠIĆ

Sredinom tridesetih godina dvadesetog stoljeća na području Podravine djelovali su brojni ogranci Zadruga Hrvatsko srce koja je osnovana u okviru Hrvatske seljačke stranke. Kao značajna aktivnost ogranaka ističe se izrada narodne nošnje koja predstavlja zamišljenu idealnu „odoru“ izrađenu po uzoru na žensku odjeću jednog dijela Posavine i Moslavine. Kao ukras izabrani su vezeni motivi osmišljeni u Zagrebu i doneseni u Podravinu. Iako je Zadruga od 1941. godine prestala s radom, nošnja je i dalje bila prisutna u nekoliko mjesta u Podravini. Nošena je kao kazališni kostim, kostim za folklorne ili pjevačke nastupe ili prilikom crkvenih svečanosti. Prvobitna uloga isticanja nacionalne i političke pripadnosti potisnuta je u drugi plan, ali ostaje potreba za čuvanjem ove odjeće kao obiteljske baštine, vrijednog nasljeđa koje se povezuje s generacijama žena koje su je izrađivale i ukrašavale vezom. Nakon osamostaljenja Republike Hrvatske, nošnja Hrvatskog srca ponovno postaje simbolom i načinom isticanja nacionalnog ponosa.

Ključne riječi: hrvatska naivna umjetnost, Hlebinska škola, Galerija naivne umjetnosti Hlebine, selo Hlebine, transformacija, turizam

1. Uvod

Selo Hlebine nalazi se u središnjem sjevernom pridravskom dijelu gornje hrvatske Podravine. Pripada zbijenom, zgusnutom, aglomeriranom selu, tipu sela u nizu ili linijskom selu. Današnja arhitektura u selu građena je suvremenim materijalima i opremljena novim sustavima te je vizura sela promijenjena. U dru-

goj polovini 20. stoljeća došlo je do većih promjena u smislu strukture društva, tehnologije i ekonomije. Od 1980-ih, industrijalizacija je dovela do smanjenja poljoprivrede, koju počinju zamjenjivati djelatnosti u ostalim sektorima te nastupaju procesi deruralizacije i deagrarijacije, koji su prisutni i u današnje vrijeme, a praćeni su senilizacijom stanovništva. Uz Hlebine se povezuje „seljačka slikarska škola” ili „Hle-

Sl. 1. Karta prve vojne izmjere Habsburške Monarhije (1781. – 1782.), Varaždinski generalat, selo Hlebine (<https://maps.arcanum.com/en/>, pristup 2. 7. 2022.).

binska škola”, koja predstavlja slikare-seljake naivnog izraza iz Hlebina i okolnih podravskih sela, čija je temeljna slikarska načela postavio Krsto Hegedušić. Popularizacijom naive, u Hlebina desetljećima dolaze kupci i galeristi te svi zainteresirani za ovu vrstu umjetnosti, ali i oni koji su željeli vidjeti odakle naiva potječe. U ovom radu prate se prostorne i arhitektonske promjene sela Hlebina od kraja 18., odnosno od 19. stoljeća do danas. Selo je u 20. stoljeću doživjelo specifičnu pojavu koja nije tipična za ostala sela, a to je naivna umjetnost. Naiva je kao „pokret” obuhvatila nekoliko okolnih sela i stotinjak seljaka-slikara, s Hlebinama kao glavnom odrednicom i poveznicom na teritoriju sjeverne Hrvatske. O naivnom slikarstvu i „Hlebinskoj školi” napisane su mnoge knjige i katalozi, a ovaj rad nastoji putem literature, vizualnih materijala i intervjuva prikupiti, iščitati i analizirati podatke u svrhu boljeg shvaćanja promjena kroz koje je prošlo selo Hlebina.¹

1 Intervju je proveden u Hlebinama 2022. godine sa Sanjom Vrgoč, višom muzejskom tehničarkom koja dvadeset i osam godina radi u Galeriji naivne umjetnosti u Hlebinama; Hrvojem Gažijem, sinom slikara Dragana Gažija, koji je rođen i živi u Hlebinama, i Barom Mustafom, naivnom kiparicom i domaći-

2. Prostorna i arhitektonska transformacija Hlebina

2.1. Od sela Struge do sela Hlebine

Selo Hlebina prvi put se spominje kao naselje Struga u pisanim dokumentima iz 14. stoljeća.² Osim dokumenata, dokaz o životu ljudi u ovom kraju potvrđuju i arheološki nalazi, među kojima su i ostaci srednjovjekovne crkve u Strugi koja potječe iz 14. – 16. stoljeća, a spominje se u znamenitom popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine kao „ecclesia beatae Virginis de Struga”, što u prijevodu znači „crkva Blažene Djevice Marije u Strugi”.³ Porijeklo naziva Struga potječe iz dva moguća izvora: od riječi „struga”, što označava mjesto gdje je rijeka Drava trgala, odnosno „strugala” obalu i od riječi „zdrug”, koja označava „zbi-jeg”, odnosno zajedničko naselje.⁴ U razdoblju prije provala Turaka, koje su trajale kroz 16. i 17. stoljeće na području Podravine, Struge su predstavljale važno naselje na rijeci Dravi,

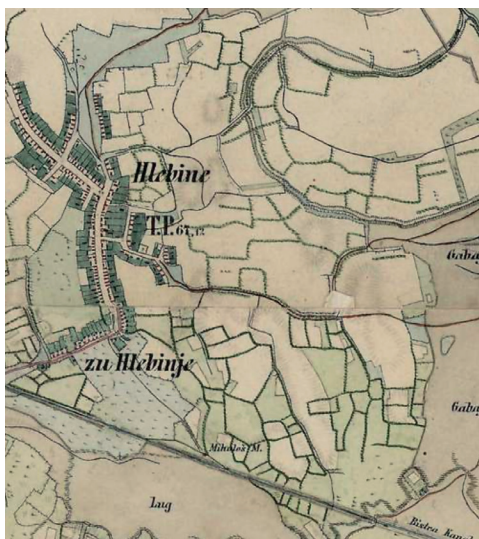
com iz Hlebina.

2 FELETAR, Dragutin: *Razvoj naseljenosti i stanovništva hlebinske Podravine. // Hlebinski almanah I – Hlebina od Struge do danas* (ur. Dragutin Feletar), Hlebina: Nogometni klub „Lipa” Hlebina, 1984., 29–55 (32).

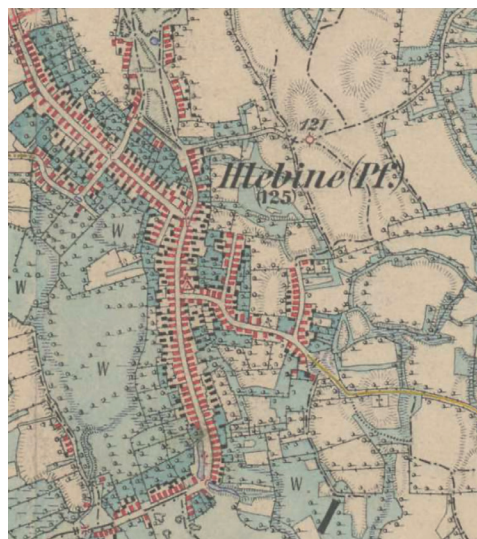
Selo Struga prvi put se spominje u darovnici iz 1330. godine, kojom hrvatsko-ugarski kralj Karlo Roberto daruje Strugu sinovima hrvatskog bana Mikca, Stjepanu i Akusu. Kralj Ljudevit, sin kralja Karla Roberta, potvrđuje tu darovnicu 1345. godine te tada vlasnikom Struge ponovno postaju braća Stjepan i Akus. Posjed Struga dalje se spominje u listini iz 1353. godine, u kojoj zagrebački Kaptol obavještava hercega Stjepana, brata kralja Ljudevita, o ophodnji posjeda i utvrđivanju međa između posjeda Struge i Sv. Petra (današnjeg Peteranca). Tada je vlasnik Struge magistar Stjepan (MRAZ, Stjepan i Ivan PAKASIN: *Starija povijest Hlebina. // Hlebinski almanah I – Hlebina od Struge do danas* (ur. Dragutin Feletar), Hlebina: Nogometni klub „Lipa” Hlebina, 1984., 10–28 (12).

3 MARKOVIĆ, Zorko: *Arheološka nalazišta u hlebinskoj Podravini. // Hlebinski almanah I – Hlebina od Struge do danas* (ur. Dragutin Feletar), Hlebina: Nogometni klub „Lipa” Hlebina, 1984., 5–9 (7–8). Ista župa spominje se i u drugom popisu župa iz 1501. godine, kada je vlasnik Struge Sigismund Ernušt (FELETAR, Dragutin: *Nav. djelo*, 32).

4 MRAZ, Stjepan; PAKASIN, Ivan: *Nav. djelo*, 10.

Sl. 2. Karta druge vojne izmjere Habsburške Monarhije (1865. – 1869.), selo Hlebine (<https://maps.arcanum.com/en/>, pristup 12. 7. 2022.).

Sl. 3. Karta treće vojne izmjere Habsburške Monarhije (1869. – 1887.) (1:25000), selo Hlebine (<https://maps.arcanum.com/en/>, pristup 12. 7. 2022.).

poznato po ratarsko-stočarskoj proizvodnji. Međutim, krajem prve polovine 16. stoljeća, Turci su opljačkali i zapalili Strugu te je jedan dio stanovništva pobjegao u obližnje Drnje, a drugi dio je prešao rijeku Dravu i pronašao utočište u Međimurju i zapadnoj Ugarskoj (Mađarskoj). Smanjenjem turskih provala, sredinom 17. stoljeća, situacija se poboljšala te je započeo povratak odseljenika na ove prostore.⁵ Godine 1690. na prostoru južno i jugoistočno od granice Struge, odnosno Svetinjskog brijega, osnovano je selo pod imenom Hlevi. Postoje dva izvora za taj naziv: prvi potječe od riječi „hliev” koja označava ambar, staju ili gospodarske zgrade,⁶ a drugi potječe iz vremena prije doseljavanja, vjerojatno kao naziv nekog selišta, s obzirom na to da su toponimi za stara selišta Struge nazivani „Velike i Male Hlebine”.⁷ Kasnije je selo dobilo naziv Hlevinje, pa Hlebi-

nje i naposljetku, Hlebine.⁸

2.2. Prostorni razvoj i promjene strukture sela Hlebine

Na internetskoj stranici *Arcanum Maps*⁹ dostupne su karte europskih zemalja i gradova iz različitih povijesnih razdoblja. Selo Hlebine nalazi se na nekoliko karata koje nude veliku količinu informacija o samom izgledu i strukturi sela (raspored ulica, tlocrt kuća), njegovom razvoju i promjenama koje su se desile u selu i njegovom okolišu. Na karti prve vojne izmjere Habsburške Monarhije iz 1781./1782. godine, vidljivo je kako se selo Hlebine sastojalo od sedamdesetak kuća koje su se nizale duž jedne vijugave glavne ulice, koja se onda granala u sporedne ulice. Kuće više nisu građene u grupicama oko središta ili trgova, kao u selu Struga, nego su se nizale uzdužno uz cestu. Takva gradnja „rezultat je kulturnih, društvenih

5 FELETAR, Dragutin: Nav. djelo, 33–34.

6 MRAZ, Stjepan; PAKASIN, Ivan: Nav. djelo, 19.

7 ALEČKOVIĆ, Miralem: *Noviji arheološki nalazi u Hlebinama i užoj okolini*. // Hlebine u srcu - Hlebinski almanah II (ur. Zlatko Filipović), Hlebine: N.K. "Lipa", 1996., 13–18 (17).

8 MRAZ, Stjepan; PAKASIN, Ivan: Isto.

9 Arcanum Maps, dostupno na: <https://maps.arcanum.com/en/> (12. 7. 2022.).

i političkih prilika”, a ostala je i do današnjih vremena, ne samo u Podravini, nego i u cijeloj panonskoj ravnici.¹⁰ Nadalje, na karti se jasno vidi izgled tadašnjih okućnica: one su pravilne i izdužene u obliku pravokutnika, s kraćom stranom okrenutom prema cesti i s prostranim dvorištem odostraga. Kuće sa zapadne strane nisu imale dugačka dvorišta zbog toga što su bile ograničene potokom Bistra. U središtu naselja, na raskrižju cesta, nalazi se veća građevina koja predstavlja crkvu, odnosno tadašnju drvenu kapelicu sv. Katarine. Na južnoj strani sela, sagrađen je most preko Bistre koji je Hlebine povezivao s Gredama. Također, krajolik oko Hlebina u većoj je mjeri bio prekriven gustim šumama hrasta lužnjaka, a na njegovo formiranje veliki utjecaj imala je rijeka Drava.

Drava je često mijenjala svoje korito, a svojim nanosima plavila je ovo područje pretvarajući ga u aluvijalnu nizinu. Tako je u 18. i 19. stoljeću područje oko Hlebina bilo močvarno i teško prohodno, pa se krajem 18. stoljeća krenulo u izgradnju nasipa i zagata uz Dravu.¹¹ Na karti druge vojne izmjere Habsburške Monarhije koja datira 1865./1869. godine, može se primijetiti širenje sela Hlebine, u odnosu na prethodno razdoblje. Kuće se i dalje nižu niz ulice, pravokutnog su tlocrta, kraćom stranom okrenute prema ulici, dok se ostali objekti (štangljevi, svinjci, ambari, itd.), pravokutnog tlocrta, redaju iza kuće u dvorištu. Na raskrižju u samom centru sela, koji predstavlja najvažniji prostorni dio sela, smještena je crkva od koje se u blagim lukovima savijaju ulične osi desno i lijevo. Malo dalje od crkve, u sporednoj ulici smjera istok-zapad, u građevini kvadratnog oblika označen je križ, što predstavlja groblje. Kasnije je novo groblje izgrađeno u istoj ulici, ali dalje od centra sela. Od 1787. do 1857. godine u selu je izgrađeno tristotinjak novih kuća.¹²

Nadalje, mogu se primijetiti promjene koje su se dogodile u okolišu sela Hlebine. Guste šume koje su okruživale selo sada su pretvorene u poljoprivredna zemljišta, uključujući i potok Bistra zapadno od Hlebina, dok je južno od sela potok ukroćen i pretvoren u kanal. Šume su pretvarane u oranice, a na tim posjedima počinju se graditi drvene kućice, odnosno „konaki”, koji su služili kao stočarski stanovi u sezoni ispaše ili kao skladišta za poljoprivredni alat ili pak kao skloništa u slučaju nevremena. Uz njih, nastaju povrtnjaci, a na terenima se počinje orati i uzgajati žitarice. Iz 1869. – 1887. godine, postoje dvije karte treće vojne izmjere Habsburške Monarhije, omjera 1:25000 i 1:75000. Na kartama se uočava daljnje širenje sela Hlebine i gušći raspored kuća koje se nižu niz ulice. Jasno se vidi i nizanje glavnih objekata domaćinstava (kuća, štale, ambari, peradarnice, itd.), pravokutnih tlocrta, jedan iza drugoga do kraja dvorišta, koje je također pravokutnog oblika. Zemljišta oko sela podijeljena su na poljoprivredna zemljišta, a između Gabajeve Grede i Komatnice, označeni su hlebinski mlinovi, koji su bili neophodni zbog nepostojanja drugog načina mljevenja žitarica i proizvodnje brašna potrebnog za prehranu.

Osim analize povijesnih karata, o promjenama u selu Hlebine i njegovom krajoliku svjedoče i sačuvani zapisi. O sječi šuma oko sela, ali i drveća u samom selu, doznaje se iz zapisa Pavla Gažija iz 1984. godine: *...Hlebine su ostale bez divljači, sve su više izložene suši i jakim vjetrovima jer su najljepše šume oko sela posječene. Posječene su bez otpora i ulični drvoredi oraha i lipa (...). Nema više ni pašnjaka, jer su i posljednji razdijeljeni prije par desetljeća.*¹³ Do 1900. godine, Hlebine su bile u potpunosti formirane kao naselje.¹⁴ Gotovo polovica kuća u Hlebina izgrađena je prije 1945. godine.¹⁵ Važnije

10 FILIPOVIĆ, Zlatko: *O arhitekturi Hlebina*. // Hlebinski almanah I – Hlebine od Struge do danas (ur. Dragutin Feletar), Hlebine: Nogometni klub „Lipa” Hlebine, 1984., 247–259. (249).

11 FELETAR, Dragutin: Nav. djelo, 30.

12 FILIPOVIĆ, Zlatko: *Prostorno uređenje Hlebina i osnovna obilježja*. // Hlebine u srcu – Hlebinski almanah II (ur.

Zlatko Filipović), Hlebine: N.K. „Lipa”, 1996., 129–136 (130).

13 GAŽI, Pavle: *Hlebine na raskrsnici*. // Hlebinski almanah I – Hlebine od Struge do danas (ur. Dragutin Feletar), Hlebine: Nogometni klub „Lipa” Hlebine, 1984., 240–246. (241).

14 FILIPOVIĆ, Zlatko: Nav. djelo, 130.

15 FELETAR, Dragutin: Nav. djelo, 1984., 54.

Sl. 4. Dragan Gaži, u pozadini red zidanica, Gajeva ulica, Hlebine (obiteljski album Hrvoja Gažija, snimio Gerhard Ledić, oko 1960. godine).

građevine: škola, Galerija naivne umjetnosti i općinska uprava sagrađene su uz glavnu prometnicu sela sredinom 20., odnosno u drugoj polovini 20. stoljeća, a danas je dio ulice uz navedene građevine preimenovan u Trg Ivana Generalića.¹⁶ Selo Hlebine ima ruralnu strukturu tipičnu za podravsko područje. Kuće, čiji je oblik pravilan i izdužen u obliku pravokutnika, nižu se niz ulice sela te formiraju „poluogrđenu ili otvorenu strukturu naselja”.¹⁷ No, ne može se više govoriti o jedinstvenom tipu kuća budući da se pregrađivanjem i dogradnjom prostorija ili katova, tlocrt kuća promijenio, ali je pravokutni oblik parcele zadržan. Prema općoj strukturi naseljenosti, Hlebine pripadaju zbijenom, zgusnutom, aglomeriranom selu, tipu sela u nizu ili linijskom selu koje „odražava funkcionalnu logičnost u pogledu smještaja i u svojem obliku”.¹⁸ Prema dvjema osnovnim jedinicama ruralne upotrebe tla, a to su stanovanje (kuća s okućnicom) i eksploatacijske jedinice (voćnjak, njiva, polje, itd.), Hlebine pripadaju u oblik sela u kojem su te dvije jedinice u

prostornom dodiru.¹⁹

2.3. Arhitektonski razvoj i promjene u selu Hlebine

Povijesne karte na kojima je prikazano selo Hlebine pokazuju tlocrt kuća, koji je pravokutan i kraćom stranom okrenut prema ulici, kao i ostale objekte domaćinstva, koji se redaju od ulice do kraja dvorišta jedan iza drugog. Takav prostorni raspored objekata specifičan je za Podravinu od prve polovine 19. stoljeća. Kuće su bile skromnih dimenzija, građene tradicionalnim materijalima: pleterom nabitim zemljom za gradnju zidova i slamom koja pokriva krov, ogrđena drvenom ogrđom (*To je bila onda sa slamom hiža pokrita*).²⁰ Kuće su gradili samouki majstori tesari i krovopokrivači, a „žbukanje” zidova obavljali su ručno ukućani, susjedi i poznanici.²¹ Kuće su bile prizemnice, sastojale su se od tri prostorije, a na njih su se nastavljali gospodarski objekti.²²

Bara Mustafa navodi kako su njezini roditelji imali kuću u Husovcima (današnja Gupčeva ulica), te da su od gospodarskih objekata imali štagelj i štalu. Kuća je imala otvoreni dugački trijem, prema dvorištu, s kojeg se ulazilo u kuhinju i sobu (*Naša je bila velika, hiža duga, bilo je rasprto na stupe, a kak je kuhinja i soba bila, to je bilo zaprto, to je zidano bilo*).²³ Na temelju fotografija i opisa izgleda kuća može se zaključiti da je standard života na selu tada bio dosta nizak. Materijali gradnje bili su tradicionalni (blato, drvo, slama), bez dugotrajnije izdržljivosti i kvalitete. Krajem 19. stoljeća, nakon požara u kojem je izgorjelo tridesetak kuća, u Hlebina ma su se počele graditi kuće od cigle (*Mi smo to zvali, jedinka, zidanice, dugačke kuće, sve u jednom skoro tipu, znači napred velika soba, pa iza toga predsoblje, kuhinja, pa ostava i dalje su se gospodarske zgrade na taj način vezale*)²⁴, s gradili-

16 ŠPANIČEK, Branka: *Demografska obilježja općine Hlebine*. // Podravski zbornik 40 (ur. Robert Čimin), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2014., 19–28 (20–21).

17 Isto, 21.

18 MARINOVIĆ-UZELAC, Ante: *Morfološki tipovi hrvatskog sela*. // Prostor iza: Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo, (ur. Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić), Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2002., 131–154 (137, 145).

19 Isto, 138.

20 Iz intervjua s Barom Mustafom, 2022.

21 MRAZ, Stjepan; PAKASIN, Ivan: Nav. djelo, 27.

22 Isto, 24–26.

23 Mustafa 2022.

24 Iz intervjua s Hrvojem Gažijem, 2022.

štima širine od trinaest do trideset i dva metra. Glavna hlebinska ulica (danas Gajeva ulica) bila je neasfaltirana i široka (*To su bile široke staze, i dan danas su široke, al su bile prašnjave*).²⁵ Dva su tipa zidanica u Hlebinama: zidanica jedinka i zidanica jedinka s boltanim trijemom. Na slici 5. prikazan je tip zidanice s prostranijim prostorijama i raskošnijom fasadom, koje su gradili imućniji stanovnici sela (*Malo imućniji su gradili tzv. fronte, ove stare kuće koje su i dan danas tu s tri ili četiri prozora, sa zabatima, pa su onda imali one ulazne forganjke*).²⁶ Sedamdesete i osamdesete godine obilježene su gradnjom novih kuća u Hlebinama, kao i mijenjanjem načina života stanovnika o čemu svjedoče i zapisi Ivana Generalića (*Selo je prije izgledalo siromašno, dok sada ima mnogo lijepih, novih kuća, ali nije sve zbog toga danas i ljepše nego ranije*).²⁷ Prema Generaliću, iako se životni standard sela poboljšao, modernizacija je utjecala na smanjenje društvenog života stanovnika.

U usporedbi s ostalim selima ovog kraja, u selu Hlebine zadržan je oblik i položaj okućnica te osnovni raspored stambenih i gospodarskih građevina. No, u drugoj polovini 20. stoljeća, nadogradnjama i pregrađivanjima promijenjena je katnost, veličina i oblikovanje građevina. Povećanjem katnosti, povećao se i broj prostorija u kući, pa od prijašnje tri prostorije, kuće dobivaju još nekoliko prostorija. Na mjestu srušenih starijih kuća, grade se nove koje nužno ne prate oblik prijašnje građevine. Promijenjen je materijal i način gradnje ograda okućnice, od prvotnih ograda načinjenih od pletera ili drvenih dasaka kod kuća sa slamnatim krovom, do zidanih ograda s drvenim vratima i drvenom kapijom u produžetku jedinki zidanica, koje su u visini do polovice prednjih prozora. Ograde na današnjim kućama najčešće imaju niski betonski parapet sa stupovima između kojih su nanizani vertikalno postavljeni drveni ili metalni stupići ili su napravljene od pravokutnih

Sl. 5. Tip zidanice, „fronte“, Gajeva ulica, Hlebina, danas zapuštena (snimila Patricija Andrašić, 26. 9. 2022.).

betonskih ploča pričvršćenih na stupove. Betonske ograde često su dekorirane i obojene. Ispred ograda se nalazi travnata površina na kojoj se često može vidjeti mali cvjetnjak ili stablo, a proteže se do asfaltirane ceste. U Gajevoj ulici, ispred kuća s istočne strane, betonskim je tlakavcima popločen nogostup i pješački i kolni prilaz ispred kuća. Zajedničke površine nalaze se ispred crkve, škole i Galerije naivne umjetnosti u Hlebinama, a budući da je prostor ispred i oko Galerije najprostraniji s urednim travnjakom, raslinjem i klupama za sjedenje, dobio je ulogu seoskog trga. Na raskršćima pojedinih ulica, unutar malih parcela ograđenih metalnim ogradama, postavljena su raspela. Neke starije kuće u selu su pregrađivane, a na mnogima je korišten materijal koji nije primjeren za podravsko selo i odudara od tradicijske gradnje (primjerice uporaba plastične stolarije i kamen kao materijal za oblaganje kuće) te bi se trebala provesti ozbiljna briga o urbanističkom i prostornom uređenju.

Veliki problem u selu su i mnogobrojne zapuštena i neuređena kuća, što jako iznenađuje posjetitelje sela koji ostaju začuđeni nebrigom za takve objekte. Vrgoč navodi da stare kuće većinom propadaju što je, nažalost, jako vidljivo u glavnoj seoskoj ulici.²⁸ Mnoge kuće nemaju dovršenu fasadu što je čest slučaj i u ostalim ruralnim sredinama. Vlasnici često napuštaju

25 Isto.

26 Isto.

27 TOMAŠEVIĆ, Nebojša: *Magični svet Ivana Generalića*. Beograd: Jugoslavenska revija, 1976., 32.

Sl. 6. Primjer obnove zidanice s novim materijalom, Gajeva ulica, Hlebine (snimila Patricija Andrašić, 26. 9. 2022.).

kuće ili u njima najčešće žive stariji članovi obitelji koji nemaju sredstava za održavanje kuće.²⁹ No, u selu ima i primjera kuća koje su obnovljene u skladu s tradicijskom gradnjom podravskog područja, pri čemu se poštuje oblik i veličina starinske kuće te boja fasade.

3. Naivna umjetnost kao generator transformacije Hlebina

Od Drugog svjetskog rata, pa do druge polovine 20. stoljeća, došlo je do većih promjena u smislu strukture društva, tehnologije i ekonomije. Od 1980-ih godina, poljoprivredu počinju zamjenjivati djelatnosti u ostalim sektorima te je došlo do iseljavanja stanovnika Hlebina u urbana područja, najčešće u grad Koprivnicu (*oni koji su jednom otišli iz sela, više se nisu vratili*).³⁰ Procesi deruralizacije i deagrarijacije, započeti 1980-ih, prisutni su i u današnje vrijeme, a praćeni su i senilizacijom stanovništva, što pak utječe i na smanjenje društvenog života i aktiv-

nosti u selu (*Navek dok smo nekaj delali, došli su svi pomoći, i mi smo k njima išli dok je trebalo brat kuruzu*).³¹ Nastanak tzv. „Hlebinske slikarske škole”³² 1930-ih godina, imao je veliki utjecaj na promjene u selu Hlebine i na život njegovih stanovnika. Ivan Generalić, pripadnik prve generacije seljaka-slikara, izlaganjem na brojnim svjetskim izložbama popularizirao je naivnu umjetnost, čime su se Hlebine našle u žarištu interesa brojnih ljubitelja umjetnosti, istraživača, novinara, likovnih kritičara, povjesničara umjetnosti i osoba drugih zanimanja, koji su željeli vidjeti seljake-slikare i upoznati se s njihovim načinom života. Selo su tako počeli posjećivati strani turisti koji su donosili novitete koje stanovnici do tada nisu mogli vidjeti. U drugoj polovini 1960-ih godina najuvaženiji slikari Hlebinske škole postaju medijski izloženi, a naivno slikarstvo počinje se komercijalizirati.

O tome govori i Hrvoje Gaži koji navodi da je krajem 1970-ih i 1980-ih gotovo u svakoj kući netko slikao, što je dovelo do hiperprodukcije djela i smanjenja kvalitete, a sve se svodilo na materijalnu dobit. Prodajom naivnih slika, poboljšano ekonomsko stanje slikara-seljaka omogućilo je izgradnju novih, suvremenijih kuća. Gaži navodi da su seljaci, uz osnovnu poljoprivrednu djelatnost, počeli slikati zbog toga što su shvatili da im se to isplati i da mogu bolje živjeti, a uz to, raditi „lakši” posao.³³ Kraj 1980-ih godina obilježen je smanjenjem općeg interesa za naivu zbog ekonomske i političke krize

31 Mustafa 2022.

32 Umjetnost tzv. „seljačke slikarske škole u Hlebina” ili kraće „Hlebinske škole”, jedan je od najglasovitijih umjetničkih fenomena 20. stoljeća kako na hrvatskoj, tako i na svjetskoj razini. Taj pojam potrebno je shvatiti uvjetno zbog toga što se ne radi o stvarnoj školi, nego o angažmanu Krste Hegedušića koji je 1929. godine potaknuo tadašnje seoske mladiće, Ivana Generalića i Franju Mraza, na početak bavljenja slikarstvom (CRNKOVIĆ, Vladimir: Hrvatski muzej naivne umjetnosti. Zagreb: Hrvatski muzej naivne umjetnosti, 2000., 22.). Uz Mirka Viriusa, Generalić i Mraz predstavnici su tzv. prve generacije „Hlebinske škole”, koji su dali temelj sljedećim generacijama slikara koji djeluju sve do danas.

33 Gaži 2022.

29 LONČAR, Sanja; VELLINGA, Marcel: *Rural Regeneration. // Architectural Regeneration* (ur. Aylin Orbasli i Marcel Vellinga), Wiley-Blackwell: John Wiley & Sons, Ltd, 2020., 145-167 (147).

30 Gaži 2022.

te približavanja nadolazećeg rata. U 1990-im godinama ponovno se pobuđuje interes za naivnu umjetnost koja je predstavljena kao nacionalna posebnost, „izvorno hrvatski proizvod”. Sa željom da u Hlebinama „ne ugasne plamen ‘hrvatskog čuda’”, osnovano je likovno udruženje pod nazivom „Društvo naivnih likovnih umjetnika Hlebine“, koji je kasnije promijenjen u „Hlebinska slikarska škola“, a danas djeluje pod imenom Udruga „Hlebinski slikari i kipari naive – Hrvatska“.³⁴ Posljednjih par godina, Muzej grada Koprivnice u hlebinskoj je Galeriji pokrenuo program „HINT (Hlebine, Inovacija, Naiva, Tradicija)”, koji se temelji na rezidencijalnom boravku suvremenih umjetnika u Hlebinama, i program „KUL Hlebine – Kultura, Umjetnost, Logorovanje”, koji predstavlja dječji ljetni kamp, u nastojanju da se naivna umjetnost suvremeno (re)interpretira i približi mlađim naraštajima.³⁵ Danas se preostali naivni umjetnici koji stanuju u Hlebinama, osim slikanjem i kiparenjem, bave poljoprivredom ili su zaposleni u drugim sektorima (*Baš da oni mogu samo od toga živeti, nemru jer bi se trebali malo više oko toga potruditi*).³⁶

3.1. Galerija naivne umjetnosti Hlebine i njezin značaj za selo i razvoj turizma

Bitan utjecaj na promjene na selu, kao i na koncipiranje samog sela, imala je izgradnja Galerije naivne umjetnosti, koja je svečano otvorena 1968. godine.³⁷ Sama činjenica da je

ona izgrađena upravo u Hlebinama, pokazatelj je važnosti i posebnosti koja se pridala samom selu, što je odgovaralo i seljacima-slikarima koji su u njoj vidjeli mogućnost zarade, odnosno prostor za pokazivanje svojih djela i njihovu prodaju. Galerija je za selo Hlebine predstavljala mjesto na kojem su se trebale odvijati važne društvene aktivnosti i događaji u selu. Također, trebala je predstavljati stanovnike sela, ali i biti središnje mjesto u koje će dolaziti turisti. Stanovnici Hlebina u Galeriji su vidjeli mogućnost reprezentacije svojih radova, a time i mogućnost ostvarivanja zarade vezane uz prodaju svojih djela. Putem Galerije, selo je postalo jedinstveno i izdvojilo se od ostalih sela u ovom kraju. Prema Vrgoč, Galerija je postala centrom svih događanja (*Galerija je od uvijek bila centar događanja, meni barem i navek mi je tu bilo lepo*).³⁸ Dalje navodi kako su se kao djeca okupljali kod Galerije zbog „zanimljivih” ljudi koji su dolazili u selo iz stranih zemalja (*Nama je bilo zanimljivo videti nekakvog čoveka koji je bil neke druge rase, neke druge nacije, kojemu se to vidlo na licu*).³⁹

Danas stanovnici drugačije percipiraju Galeriju, a mnogi je nisu nikada ni posjetili (*Većina njih iz sela v toj galeriji nije nikad ni bila*).⁴⁰ Također, danas je Galerija manje posjećena, u odnosu na ranija razdoblja. Prema Gažiju, Hlebina je u 1970-im godinama godišnje posjetilo trideset do četrdeset tisuća posjetitelja, dok je u današnje vrijeme taj broj drastično smanjen (*Ako ih prođe pet, to je već veliki uspjeh*).⁴¹ Vrgoč se prisjetila ranijih dolazaka posjetitelja koji su odsjedali u privatnim kućama stanovnika sela, budući da selo nije imalo organizirane smještajne objekte. Navela je da je predsjednik mjesne zajednice predlagao posjetiteljima sela da prenoće u kućama obitelji čiji je smještaj mogao ponuditi zadovoljavajući standard, koji

na izgradnja (ŠOLA, Tomislav: Galerija Hlebine – u povodu dva desetljeća postojanja. // Galerija naivnih umjetnika u Hlebinama, Koprivnica: OOUR Muzej grada Koprivnice, 1988).

38 Vrgoč, 2022

39 Isto.

40 Isto.

41 Gaži, 2022.

34 TROPŠEK, Ljerka: *Udruga ‘Hlebinski slikari i kipari naive – Hrvatska*. // Hlebine u srcu – Hlebinski almanah II (ur. Zlatko Filipović), Hlebine: N.K. „Lipa“, 1996., 165–190 (165).

35 KUŠENIĆ, Helena: *Suvremene interpretacije i interpretacije „učenja” Krste Hegedušića*. // Umjetnost u zajednici: redefiniranje nasljeđa grupe ‘Zemlja’ (ur. Maja Flajsig, Josip Zanki i Nevena Škrbić Alempijević), Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 2020., 56–67. (56, 62–63).

36 Vrgoč 2022.

37 Galerija je imala važnu ulogu u gotovo svim događanjima vezanima uz hrvatsku naivnu umjetnost s fundusom od preko četiri stotine djela podravskih naivnih umjetnika. To je jedinstveni muzej te vrste umjetnosti u svijetu, što znači da je i sam „fenomen Hlebina” jedinstven te je time opravdana njezi-

Slika 7. Primjer obnovljene fronte, Ulica bana Josipa Jelačića, Hlebine (snimila Patricija Andrašić, 25. 8. 2022.).

Slika 8. Park skulptura ispred Galerije naivne umjetnosti Hlebine (snimila Patricija Andrašić, 26. 9. 2022.).

se odnosi na postojanje kupaonice i sanitarnog čvora.⁴² Na to se osvrnuo i Gaži koji je takve obiteljske ponude u 1970-im godinama nazvao „pretečom seoskog turizma”. U selu je tada postojala jedna gostionica, bez ponude hrane ili smještaja, pa se sva ponuda odvijala kod slikara-seljaka, što karakterizira i današnje stanje sela (*Mi danas opće nemamo nikakve ponude, ništa*).⁴³ Usprkos tome, Vrgoč navodi kako uvijek ima zainteresiranih ljudi koji žele vidjeti gdje je naiva nastala i njezinu tehniku (*Još uvek žele neka kupiti i još uvijek si, ne znam, ak ništ ni ne kupe, žele posjetiti galeriju i atelje i žele ustvari vidjeti kak se slika na staklu*).⁴⁴ Galerijska ponuda je skromna, obuhvaća kataloge izložbi, magnetne, razglednice, međutim uvijek netko nešto kupi.⁴⁵ Galerija je danas osuvremenila svoj postav, unijevši multimedijalne projekcije koje putem animacije naivnih djela pojašnjavaju nastanak i razvoj seljačke slikarske škole u Hlebinama na hrvatskom i engleskom jeziku. Međutim, galeriju i dalje posjećuje premaleni broj posjetitelja u odnosu na mogućnosti. Oni koji dođu, uglavnom se najviše zadržavaju u aneksu Galerije, koji je dograđen 1985. godine i u kojem se nalaze djela Ivana Generalić (*Ipak im je taj Generalić impozantan, i po formatima i po bojama i po motivima*).⁴⁶ Taj podatak govori kako je Generalićevo ime najprepoznatljivije i

upravo s njime stranci povezuju hrvatsku naivu. Budući da je Galerija u posljednje vrijeme sve manje posjećena, predlažu se smjernice za njezin daljnji razvoj. Jedan od prijedloga daje povjesničar umjetnosti Marijan Špoljar, koji smatra da bi Galerija trebala pružiti nove sadržaje, u smislu otvaranja baštinskog centra, u kojem bi se uz naivnu umjetnost promovirala priroda, selo i njegova duhovna kultura.⁴⁷

Selo Hlebine ima veliki potencijal postati reprezentativno selo u kojem se „rodila” naiva, kako je ono prikazano u medijima i publikacijama. Međutim, prilikom terenskog istraživanja primijetila sam nedostatak ozbiljne turističke strategije, nedovoljno dostupnih informacija i putokaza o objektima vezanim uz naivnu umjetnost (Galerija, ateljei slikara-seljaka). Nekoliko elemenata upućuje posjetitelje na povezanost Hlebina s naivnom umjetnošću: plakat s dvije reprodukcije djela Ivana Generalić postavljen na ulazu u selo, zatim drvene skulpture u maniri naive koje se nalaze ispred važnijih objekata, poput crkve ili pošte te u prostoru ispred hlebinske Galerije koji predstavlja tako zvani „park skulptura”, dvije freske na pročelju općinske zgrade te nekoliko oznaka za atelje slikara naivaca postavljene ispred kuća umjetnika. Naivna umjetnost predstavlja temeljni turistički resurs za selo Hlebine i daje mu autentičnost i prepoznatljivost te čini do-

42 Vrgoč, 2022.

43 Gaži, 2022.

44 Vrgoč, 2022.

45 Isto.

46 Isto.

47 ŠPOLJAR, Marijan: *Hlebine i naiva kao turistički potencijal*. // Hlebine u srcu – Hlebinski almanah II (ur. Zlatko Filipović), Hlebine: N.K. „Lipa”, 1996., 119–124 (121–122).

bru podlogu za razvoj kulturnog turizma, koji predstavlja vrstu turizma koja zahtijeva suradnju kulturnog i turističkog sektora. Međutim, zbog nejasno i nedovoljno definirane strategije razvoja, nedefiniranog tržišta, nedostatka znanja i vještina potrebnih za promociju, nedostatka dovoljne suradnje dvaju sektora, Hlebine danas nisu na razini koja je potrebna za uspješno funkcioniranje turizma.⁴⁸ O stagnaciji turističke ponude u selu govorilo se još u 1990-im godinama u novinskim člancima. Tada je u *Glasi Podravine* zapisano da *svakodnevno još uvijek tu dolaze ljudi, iako u manjem broju nego prijašnjih godina*.⁴⁹ Ne postoje informacije o mogućnosti posjete naivnih umjetnika koji žive i rade u selu, a Galerija je nedovoljno označena, pa ju posjetitelji ne mogu niti pronaći. *Mnogi strani posjetitelji ispričali su nam kasnije da su imali osjećaj kad su prvi put stigli u Hlebine, da su došli u neko napušteno mjesto, bez ikakve informacije na ijednom stranom jeziku u selu*.⁵⁰ Iz ovog teksta može se vidjeti nedovoljno razvijena turistička ponuda sela. U 2000-im godinama, u selu je postojao jedan ugostiteljski objekt, koji je nudio oskudnu ponudu jela.⁵¹ Danas u selu ne postoje ugostiteljske usluge, restorani, kafići i slično koji su nužni ako se želi pružiti najosnovnija turistička ponuda. Ponuda seoskih domaćinstava također ne funkcionira (*Problem je kaj nema kafića, nemaju si ljudi gdje kaj popiti, a kamoli restoran*).⁵² Time se vidi da je razvoj sela „umrtvljen“, a pitanje je hoće

li se u narednim godinama moći poboljšati za što je potrebna dobra strategija i plan razvoja u koji bi, osim lokalnih institucija, trebalo uključiti strateške stručnjake za turizam, marketinške stručnjake, konzervatore, povjesničare umjetnosti i ostale profesije, kao i stanovnike sela.

4. Zaključak

U svojem tekstu Sanja Lončar primjećuje kako je, zahvaljujući naivnoj umjetnosti i njejoj svjetskoj popularizaciji, selo Hlebine postalo zanimljivo novinarima, istraživačima i ljubiteljima umjetnosti koji su dolazili u selo, interesirali se za život seljaka-slikara, bilježili i opisivali njihov svakodnevni život, fotografirali njihove kuće, dvorišta i štagljeve.⁵³ *Nijedno podravsko selo nema toliko domaćih i stranih posjetilaca kao Hlebine*, izjava je Pavla Gažija iz 1984. godine.⁵⁴ Istina, nakon stečene popularnosti Ivana Generalića, Hlebine su privlačile mnoge svjetske turiste. Na vrhuncu popularnosti naivne umjetnosti, selo je često bilo prikazano kao idilično i romantično mjesto. Danas je nastavljeno takvo idilično predstavljanje sela. Autobusno stajalište plakativno je prikazom sela iz 1840. godine na kojem stoji natpis *Hrvatske su to Hlebine, krasno mjesto Podravine*, koju je postavila Općina Hlebine. Na stranicama turističkih zajednica, nalazi se nekoliko opisa sela Hlebine koji na sličan način prezentiraju selo. Na internetskoj stranici Turističke zajednice grada Koprivnice, Hlebine su opisane kao *najpoznatije selo naivne umjetnosti*⁵⁵, dok su

48 TOMLJENOVIC, Renata: *Kulturni turizam*. // Hrvatski turizam: plavo, bijelo, zeleno (ur. Sanda Ćorak i Vesna Mikić), Zagreb: Institut za turizam, 2006., 119–148.

49 Inicijativa grupe slikara i kipara naive iz Hlebina – Putokazi za Hlebine. // *Glas Podravine* XLV, 40 (12. 10. 1990.), 3. Dostupno na: <http://library.foi.hr/glas/prehled.aspx?v=0&z=550&godina=1990&broj=040&stranica=003&u=hlebine> (28. 5. 2022.).

50 Isto.

51 PAVKOVIĆ, Mladen: *Sjaj Hlebina sve više tamni*. // *Glas Podravine* LV, 17 (28. 4. 2000.), 10. *Glas Podravine* (28. 4. 2000.) Dostupno na: <http://library.foi.hr/glas/prehled.aspx?v=0&z=550&godina=2000&broj=017&stranica=010&u=hlebine> (1. 6. 2022.).

52 Vrgoč, 2022.

53 LONČAR, Sanja: *O podravskim selima, arhitekturi i stanovanju kroz život i stvaralaštvo slikara Ivana Generalića*. // Ivan Generalić: djelo, život, vrijeme. Zbornik radova znanstveno-stručnog simpozija povodom 100. obljetnice rođenja Hlebine, 20. i 21. studenog 2014. (ur. Marijan Špoljar, Helena Kušenić i Robert Ćimin), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, Bogadigrafika; Zagreb: Hrvatski muzej naivne umjetnosti, 159–179 (165).

54 GAŽI, Pavle: *Hlebine na raskrsnici*. // Hlebinski almanah I – Hlebine od Struge do danas (ur. Dragutin Feletar), Hlebine: Nogometni klub „Lipa“ Hlebine, 1984., 240–246 (241).

55 *Hlebinska škola naive*. Turistička zajednica grada

na stranicama Hrvatske turističke zajednice opisane kao *kolijevka hrvatske naivne umjetnosti i mjesto neiscrpne inspiracije*, te da se naiva razvila upravo u Hlebinama *zbog magične prirode koja ima posebnu moć nad njenim stanovnicima*.⁵⁶ Sličan prikaz prisutan je i na službenoj stranici Općine Hlebine, na kojoj je opisan krajolik koji je „zaslužan“ za nastanak naive u Hlebinama.⁵⁷ U navedenim opisima selo Hlebine predstavljeno je kao specifično i jedinstveno selo koje ima prekrasnu prirodu i idiličan krajolik, a ti krajolici prikazani su kao glavni čimbenici razvoja naive u tom selu.

Summary

Transformation of Podravina's village of Hlebine into a recognizable center of Croatian naïve art

The aim of this paper was to explore, analyze, and interpret the changes that have occurred in the village of Hlebine, including its space and architecture, the lifestyle of its residents, and the symbolic transformation of the village resulting from the emergence of new activities which were driven by the rise of naïve art and the popularization of peasant artists in this village. Also, the paper reexamined the significance that the opening of the Gallery of Naïve Art in Hlebine had on the village and on the development of its tourism. Finally, an analysis was conducted on how Hlebine has been represented, i.e., how the image of the village has been constructed through newspaper articles and touristic materials during the peak

of naïve art in the late 1960s, as well as in the present day.

Literatura i izvori

- ALEČKOVIĆ, Miralem: *Noviji arheološki nalazi u Hlebinama i užoj okolici*. // Hlebine u srcu – Hlebinski almanah II (ur. Zlatko Filipović), Hlebine: N.K. „Lipa“, 1996., 13–18.
- *Arcanum Maps*, dostupno na: <https://maps.arcnum.com/en/> (12. 7. 2022.).
- FELETAR, Dragutin: *Razvoj naseljenosti i stanovništva hlebinske Podravine*. // Hlebinski almanah I – Hlebine od Struge do danas (ur. Dragutin Feletar), Hlebine: Nogometni klub „Lipa“ Hlebine, 1984., 29–55.
- FILIPOVIĆ, Zlatko: *O arhitekturi Hlebina*. // Hlebinski almanah I – Hlebine od Struge do danas (ur. Dragutin Feletar), Hlebine: Nogometni klub „Lipa“ Hlebine, 1984., 247–259.
- FILIPOVIĆ, Zlatko: *Prostorno uređenje Hlebina i osnovna obilježja*. // Hlebine u srcu – Hlebinski almanah II (ur. Zlatko Filipović), Hlebine: N.K. „Lipa“, 1996., 129–136.
- GAŽI, Pavle: *Hlebine na raskrsnici*. // Hlebinski almanah I – Hlebine od Struge do danas (ur. Dragutin Feletar), Hlebine: Nogometni klub „Lipa“ Hlebine, 1984., 240–246.
- *Hlebinska škola naive*. Turistička zajednica grada Koprivnice, 2022. Dostupno na: <https://www.koprivnicatourism.com/okolica/hlebinska-skola-naive/> (10. 7. 2022.).
- *Inicijativa grupe slikara i kipara naive iz Hlebina – Putokazi za Hlebine*. // Glas Podravine XLV, 40 (12. 10. 1990.), 3. Dostupno na: <http://library.foi.hr/glas/pregled.aspx?v=0&z=550&godina=1990&broj=040&stranica=003&u=hlebine> (28. 5. 2022.).
- *Kolijevka hrvatske naivne umjetnosti i mjesto neiscrpne inspiracije*. Hrvatska turistička zajednica, 2024. Dostupno na: <https://visitcentral-podravina.croatia.hr/hr-hr/kultura-i-umjetnost/kolijevka-hrvatske-naivne-umjetnosti-i-mjesto-neiscrpne-inspiracije> (28. 5. 2024.).
- KUŠENIĆ, Helena: *Suvremene interpretacije i interpolacije „učenja“ Krste Hegedušića*. // Umjetnost u zajednici: redefiniranje nasljeđa grupe 'Zemlja' (ur. Maja Flajsig, Josip Zanki i Nevena Škrbić Alempijević), Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 2020., 56–67.

Koprivnice, 2022. Dostupno na: <https://www.koprivnicatourism.com/okolica/hlebinska-skola-naive/> (10. 7. 2022.).

⁵⁶ *Kolijevka hrvatske naivne umjetnosti i mjesto neiscrpne inspiracije*. Hrvatska turistička zajednica, 2024. Dostupno na: <https://visitcentral-podravina.croatia.hr/hr-hr/kultura-i-umjetnost/kolijevka-hrvatske-naivne-umjetnosti-i-mjesto-neiscrpne-inspiracije> (28. 5. 2024.).

⁵⁷ *O općini*. 2015. Općina Hlebine, 13. travnja. Dostupno na: <https://www.hlebine.hr/index.php/opcina-hlebine/povijest> (10. 7. 2022.).

- LONČAR, Sanja; VELLINGA, Marcel: *Rural Regeneration*. // Architectural Regeneration (ur. Aylin Orbasli i Marcel Vellinga), Wiley-Blackwell: John Wiley & Sons, Ltd, 2020., 145–167.
- LONČAR, Sanja: *O podravskim selima, arhitekturi i stanovanju kroz život i stvaralaštvo slikara Ivana Generalića*. // Ivan Generalić: djelo, život, vrijeme. Zbornik radova znanstveno-stručnog simpozija povodom 100. obljetnice rođenja, Hlebine, 20. i 21. studenog 2014. (ur. Marijan Špoljar, Helena Kušenić i Robert Čimin), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, Bogadigrafika; Zagreb: Hrvatski muzej naivne umjetnosti, 2016., 159–179.
- MARINOVIĆ-UZELAC, Ante: *Morfološki tipovi hrvatskog sela*. // Prostor iza: Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo, (ur. Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić), Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2002., 131–154.
- MARKOVIĆ, Zorko: *Arheološka nalazišta u hlebinskoj Podravini*. // Hlebinski almanah I – Hlebine od Struge do danas (ur. Dragutin Feletar), Hlebine: Nogometni klub „Lipa” Hlebine, 1984., 5–9.
- MRAZ, Stjepan; PAKASIN, Ivan: *Starija povijest Hlebina*. // Hlebinski almanah I – Hlebine od Struge do danas (ur. Dragutin Feletar), Hlebine: Nogometni klub „Lipa” Hlebine, 1984., 10–28.
- *O općini*. Općina Hlebine, (13. 4. 2015.) Dostupno na: <https://www.hlebine.hr/index.php/opcina-hlebine/povijest> (10. 7. 2022.).
- PAVKOVIĆ, Mladen: *Sjaj Hlebina sve više tamni*. // Glas Podravine LV, 17 (28. 4. 2000.), 10. Dostupno na: <http://library.foi.hr/glas/pregled.aspx?v=0&z=550&godina=2000&broj=017&stranica=010&u=hlebine> (1. 6. 2022.).
- ŠPANIČEK, Branka: *Demografska obilježja općine Hlebine*. // Podravski zbornik 40 (ur. Robert Čimin), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2014., 19–28.
- ŠPOLJAR, Marijan: *Hlebine i naiva kao turistički potencijal*. // Hlebine u srcu – Hlebinski almanah II (ur. Zlatko Filipović), Hlebine: N.K. „Lipa”, 1996., 119–124.
- TOMAŠEVIĆ, Nebojša. *Magični svet Ivana Generalića*. // Jugoslavenska revija, Beograd, 1976.
- TOMLJENOVIĆ, Renata: *Kulturni turizam*. // Hrvatski turizam: plavo, bijelo, zeleno (ur. Sanda Čorak i Vesna Mikačić), Zagreb: Institut za turizam, 2006., 119–148.
- TROPŠEK, Ljerka: *Udruga Hlebinski slikari i kipari naive – Hrvatska!*. // Hlebine u srcu – Hlebinski almanah II (ur. Zlatko Filipović), Hlebine: N.K. „Lipa”, 1996., 165–190.